

НЕЗЕМНІ ТВАРИНИ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ФАНТАСТИЦІ

У статті розглядаються образи неземних тварин у творах російської, польської та болгарської науково-фантастичної літератури.

Ключові слова: наукова фантастика, слов'янські літератури, неземні тварини, назви, образи, гротеск.

The paper analyze presentations of the non-terrestrial animals in the selected works of Russian, Ukrainian, Polish and Bulgarian science fiction literature

Key words: science fiction, Slavic literatures, non-terrestrial animals, nomination, grotesque.

Фантастичні тварини – це створіння невідомих світів: пекла, раю, недосліджених або ж вигаданих місць планети Земля чи інших планет. Письменники за допомогою фантазії створюють і таких тварин, яких люди ніколи не бачили. Авторська уява формує вигляд неземних тварин, їх особливості, спосіб життя й харчування, звички, способи приручення, переслідування та інші знання, що стосуються ставлення до живих істот у межах фікціональної дії. Тому уявлення про види тварин у слов'янській науковій фантастиці заслуговують на увагу як частина актуальних досліджень ідентичності людини майбутнього, обмеженої рамками фантазії.

Описи позаземних видів тварин у науковій фантастиці можуть розглядатися з позиції наукової достовірності епохи, коли твір був написаний, або з позиції знань про світ у часовому вимірі читача й дослідника, до того ж вираженої у певному контексті. Уявлення про ці створіння, однак, не повинні

обов'язково включати фундаментальні, принаймні важливі для свого часу, біологічні знання та наукові принципи, що стосуються вірогідного вигляду та функціонування невідомих живих створінь, оскільки автори на перший план висувають літературні аспекти, гру фантазії, пов'язуючи властивості твариноподібних істот із завершенням певної дії, відчуттям страху чи цікавості, а також особливостями героїв.

У цій статті розглянемо поетико-літературні аспекти іменування та зображення видів тварин у текстах російських авторів О. Волкова (оповідання «Чужие», 1928), Л. Кленча (оповідання «Из глубины вселенной», 1929), О. Беляєва (роман «Прыжок в ничто», 1933), О. Толстого (роман «Аэлита», 1923), Г. Мартинова (романи «220 дней на звездолете», 1955; «Сестра Земли», 1959), І. Єфремова (роман «Туманность Андромеды», 1957), Д. Біленкіна (оповідання «Чара» 1968; «Случай на Оме», 1971; «Бремя человеческое», 1980), Кіра Буличова (оповідання «Разум в плену», 1972), С. Снегова (роман «Люди как боги», ч. 2, «Вторжение в Персей», 1968), О. Полещюка (повість «Звёздный человек», 1963), В. Васильєва (роман «Враг неизвестен», 1997), С. Лук'яненка (роман «Звезды – холодные игрушки», 1997), М. Наумової (роман «Чужие», ч. 2, «Планета отчаяния», 1992), К. Серафимова (роман «Планета для охоты», б. р.), українського письменника В. Владка (роман «Аргонавти Всесвіту», 1955), польських авторів – С. Лема (роман «Eden», 1959; цикл оповідань «Dzienniki gwiazdowe – Podróże Ijona Tichego», 1957, 1966; роман «Солярис. Едем», 1987), Я. Зайдела (роман «Cała prawda o Planecie Ksi», 1983), а також болгарських – П. Вежинова (роман «Гибелта на Аякс», 1973) та А. Мелконяна.

Для нашої розвідки важлива не сама по собі літературна цінність науково-фантастичних текстів, а незалежні від обдарування та вправності письменника літературні прийоми, що створюють уявлення про дивних істот, та фантазійну переконливість самої оповіді. У представленні неземних істот, схожих

на тварин, автори наукової фантастики створюють ситуації, в яких із цими істотами зустрічаються люди певних професій, з певними характерними рисами та завданнями. Називанням, так само як і описом вигляду та поведінки твариноподібних істот, фікціоналізується впізнання відомого або зустріч із невідомим. Незалежно від того, наскільки герої та сам автор кваліфіковані в питаннях астробіології, спосіб опису пов'язаний з певними мовними та літературними аспектами представлення художнього матеріалу. Саме тому мовні засоби і літературні прийоми побудови текстів про неземних істот стали предметом нашого аналізу в дослідженні творів наукової фантастики.

Для розуміння літературних аспектів цих творів потрібне здійснення семантичного аналізу номінації неземних видів, теоретичні тлумачення гротеску й антропологічний аналіз типів чудовиськ, а також виявлення наративних аспектів найчастіше вживаних жанрів, у яких ці істоти з'являються. Комбінування таких підходів дає змогу виокремити типи представлення істот, схожих на земних, створених шляхом викривлення або поєднання рис відомих істот та опису твариноподібних створінь з новими й невідомими людині властивостями. Парадокс поєднання нового й уже відомого виявляється і в їхньому описі. Оповідач і герої від його імені фікціоналізують новий світ як світ, що є відмінним від земного, але їхній «геоцентричний» досвід спирається на земний досвід.

Називання певних «тварин» на ще не досліджених планетах різними іменами фікціоналізує неусталеність назви, що приводить до паралельного використання кількох іменувань. Зрозуміло, що різні назви мають різні мовні мотивації. Наслідуючи розмовний стиль героїв своїх творів, письменники інколи скорочують складні імена, припускаючи, що інші персонажі зрозуміють коротку версію напівзасвоєного імені. Так, летюче створіння у вигляді кулі на Венері гості-земляни в романі О. Беяєва «Стрибок у ніщо» називають «летючим каву-

ном», «кавуном», «булькою», «птахом-аеронавтом», «птахом-кулею», «кулею-птахом», а дивну істоту, що просувається через кригу, – «крижаним кротом», «праскою», «кротом».

Означенням, утвореним від назви космічного тіла, на якому живе невідома тварина, у науково-фантастичних творах може бути присвійний прикметник, що використовується як перша частина складеної назви, до якої додається назва подібної земної тварини (наприклад, «венеріанська черепаха»). Наприкінці XIX та в першій половині XX століття, коли панувало переконання, що на Венері чи Марсі є життя, з'являються синтагми, в яких першою частиною є присвійні прикметники «венеріанський» або «марсіанський».

Вказівка на схожість із земною твариною може бути виражена шляхом використання назви земної тварини в лапках («пінгвін» – О. Беляєв) або конструкціями «подібний до когось», «схожий на когось», «як хтось». Подібність вигляду неземної тварини і земної може стосуватися лише певної частини тіла. Наприклад, дивна тваринка, що з'явилася на невідомій планеті, має схожу на котячу голову: «Він [інженер] бачить перед собою звірятко [...] мало блідо-сіре здуте черевце, а що воно сиділо випростано, як білочка, він бачив його складені на черевці лапки – всі чотири, з кігтиками, які кумедно сходилися в самому центрі. Обідець керамітового сопла воно обхоплювало якимсь блискучим, жовтавим, схожим на застигле желе, відростком, що стирчав із кінця його тулуба. Сіра круга кошача голівка не мала ні мордочки, ні очей, але вся була всипана чорними блискучими бісеринками, наче подушечка з безліччю густо повтикуваних у неї шпильок» (С. Лем).

Існують також назви, пов'язані із середовищем, в якому живе неземне створіння, як, наприклад, «крижаний кріт» (О. Беляєв), або з додатковою ознакою, за якою істота визначається як відмінна від земного родича, наприклад «стратопадук» (Д. Біленкін).

Поняття «відсторонення», дане російським формалістом В. Шкловським, в описі фантастичної неземної тварини функціонує по-іншому, ніж у реалістичній прозі. Багато компонентів відстороненої реальності стосовно реальності на Землі вказують на те, що наукова фантастика, як писав Д. Сувін, це «відсторонений жанр» [Suvin 1973]. «Відсторонення», яке в реалістичному тексті є відходом від дійсності, своєю неочікуваністю викликає в читача додаткову увагу і становить джерело задоволення.

Герої фантастичних романів дають назви неземним тваринам залежно від того, чи вони давно їх знають, чи знайомляться з ними вперше в експедиціях або завойовницьких місіях. В іншому випадку назви ґрунтуються здебільшого на найменуваннях відомих земних тварин та відмінностях між ними й неземними створіннями.

Якщо певний вид фантастичної істоти замість звичайних п'яти пальців або одного тіла має чотири пальці та два тіла, то це вже є відхиленням. Письменники часто вдаються до опису більших за розміром «родичів» земних тварин, зокрема комах, яких люди зустрічають на інших планетах. О. Беляєв описує «руконогів» як істот із величезними ногами (наче на дерев'яних ходулях) та малими тілом і головою.

Види, які з погляду земної біології є гібридними, змішаними, у художній літературі можуть розглядатися як гротескні комбінації людини й тварини, тварини та іншої тварини, тварини й механічних апаратів чи створінь. Автори наукової фантастики зображують «схрещені» види, з якими біологи не погодилися б, натомість таке право письменникам дає фікціональність їхніх творів. Логіка розвитку життя, вважають біологи, не може бути відкинута, але письменники знаходять своє виправдання в тому, що біологам на Землі ця логіка невідома, бо в інших світах діють інші закони.

Найменування неземних видів тварин, утворені шляхом поєднання назв різних земних тварин, схожих за зовнішнім виглядом, семантично прозорі та зрозумілі – вони вказують на подібність вигляду неземних створінь до видів, знайомих мандрівникам-землянам, тобто читачам. Назви істот утворюються шляхом поєднання назв двох земних видів в один неземний за допомогою дефіса або через зміну суфікса першої назви. Найрозумніші істоти, на яких на Венері натрапляють люди в романі О. Беляєва «Стрибок у ніщо», отримують назву *«мави-кенгуру»*. Дуже небезпечні створіння в романі Наумової «Чужинці» названі *«каракатицепавуками»*. Відчуження в такому називанні і при створенні, і при сприйманні відбувається як на лексичному рівні формування значення, так і на значенневому – пов'язаності назви з існуючими об'єктами та їхнім тілесним опредметненням, конкретизацією, наприклад *«напівверблюд – напівслон»* (О. Беляєв).

Для цих уявлень характерне явище гротеску – поєднання непоєднуваного, яке найчастіше виражає смішне [Бахтін 1965] або страшне [Кажзер 2004]. Гротеск у страхітливому вигляді відбиває людські фобії та страхи, фантазми, що викликають сильний страх. Відчуття жаху відображають і більш узагальнені назви – чудовисько, чудище, потвора, монстр, так само як і відчуття, що їх викликають небезпечні та відразливі істоти, якими в науковій фантастиці позначені деякі з небезпечних тварин: *«Вывалившаяся оттуда бронированная голова, охристо-желтая и блестящая словно под слоем лака, лягнула в воздухе кривыми зубами, расположенными во рту несколькими рядами. Монстр еще не полностью вырвался на свободу, но уже был готов убивать»* (М. Наумова).

Жах переважає в оповідях про небезпечні зіткнення з агресивними неземними видами, в яких також передається відраза до створінь, від яких треба рятуватися (М. Наумова). Елементи смішного в гротеску переважають у сатирично забарвлених

«Зоряних щоденниках...» С. Лема (наприклад, «рибит» у 13-й подорожі, «тарган» – у 8-й), у деяких уривках з роману О. Беляєва, в оповіданні Кіра Буличова «Розум у полоні»: «Притом, обрати внимание, что у осьминога десять ног и он сравнительно крупный. Это, вполне возможно, неизвестный науке вид. На что я и надеюсь».

В уявленнях про гротескних тварин та живих істот позаземних світів інколи наявна й певна схематичність. Дивні, смішні або страшні неземні твариноподібні істоти продовжують довгий перелік фантазмагорій у нелюдському просторі пекла, екзотичних невідомих країнах, казкових краях тощо. Гротескні тіла сформовані з частин тіл тварин або тваринолюдиноподібних істот, у яких лапи, клешні, морди, роги, хвости, копита є елементами вигляду деяких неземних видів.

Гротеск в описі неземних видів є умовно «реальним», якщо ці істоти «існують» у фікціонально представленому світі як реальні істоти, як прояви життя інших світів. Вони не є результатом невідповідності або порушеного порядку, вони є частиною свого світу. Тому їх гротескність не може розцінюватися як «відчуження», хаос, божевілля. Опозиція людське – нелюдське в описі неземних «тварин» уже містить елемент тваринного, але нелюдське в їхньому вигляді може ще більше підкреслюватися додаванням елемента механічного світу або демонічних рис.

У відстоюванні мистецтва романтизму французький письменник Віктор Гюго протиставив гротеск піднесенню [Кажзер 2004]. Таким чином, гротеск набув естетичного й етичного значення. У своїй теорії романтичного мистецтва Гюго не брав до уваги позаземні світи наукової фантастики, але його роздуми можуть бути спроектовані й на цей жанр. Піднесене могло б бути земним, а гротескне, як потворне, – неземним.

Антропоцентризм у ставленні та способах дії щодо неземних тварин є зрозумілим, оскільки людині важко змінюва-

ти свої погляди, набуті завдяки певному досвіду чи отриманні освітнім шляхом. У проектуванні далекого майбутнього, в якому б людина оволоділа новими світами й мала знання на рівні всесвіту, а не окремої планети, її погляд на світ був би ширшим.

Жанрова характеристика тексту не визначає наперед тип гротеску. Комічно маркований гротеск є очікуваним та функціональним у сатиричних і пародійних описах, але він можливий також у літературі жахів, авантюрно-мандрівній або казковій науковій фантастиці. Теоретики літератури можуть дискутувати щодо питання про те, чи є навмисним, свідомим такий відхід, «вислизання» письменника, або як із жанрово-стильового погляду слід розуміти тексти, в яких наявні різні типи гротеску.

«Засвоєні», усталені назви тварин з'являються в творах у тому разі, якщо назви видів, як здається, уже сприйняті мешканцями планети. У романі «Уся правда про планету Ксі» польського письменника Я. Зайдела колонізатори із Землі повідомляють про два види тварин – «мангурів» та «мурлонгів». При першій зустрічі з мангуром член дослідницької експедиції впізнає його за описом у книзі, і каже, що це хижак, який харчується тваринами, які живуть у воді. Із розмови з нащадком перших поселенців Ахмат дізнається, що вони завжди пересуваються стадом, а вбитого мангура з'їдають його родичі. Читач не дізнається, який вигляд має мурлонг. У двох оповіданнях Д. Біленкіна з'являються назви неземних видів тварин (*сирил*, *чара*), яких немає в російській мові.

Якщо деяких частин тіла наземних створінь порівняно з відомими земними тваринами більше або менше, письменник шляхом поєднання кількості та назви певного органа утворює коротку образну назву. «Шестиногі» (О. Беляев), як показує їхня назва, мають шість ніг, що дозволяє їм використовувати руки та пересуватися як кроком, так і стриб-

ком. «Двотілі» у романі С. Лема «Едем» мають тіло у великому тілі. Якась інша характерна ознака також може бути визначальною, як, наприклад, у назві «коротколапі» в романі Наумової «Планета відчаю».

У назві неземної тварини можуть бути використані асоціації, засновані на метафоричному зв'язку певних зовнішніх ознак цього створіння з відомими людині реаліями. Так, крижаних кротів, завдяки парі, яку виробляє їхнє тіло, називають «прасками» (О. Беляєв, «Стрибок»). У цьому ж романі «летючі кавуни», «птахи-аеронавти» своєю округлою формою нагадують кавуни, а летючі вони через те, що здатні літати в повітряних потоках. Венеріанських пінгвінів, на яких Ханс носить плоди на космічній корабель, О. Беляєв назвав «капуцинами» за подібністю до ченців відомого католицького ордену.

У творах, де поєднано фантастичні уявлення про далекі світи та давні міфи, найчастіше давньогрецькі, як космічні мешканці можуть з'являтися *Кентаври* (Л. Кленч) та *Пегаси* (С. Снегов). Письменники, уживаючи ці назви, можуть не вдаватися до детального опису відповідних неземних створінь, оскільки й пересічний читач має уявлення про їхній вигляд. Ці назви, якщо не сприймати їх виключно як гру, показують різні вияви людської фантазії.

В історії найменування істот живого світу існує загальноприйнята каталогізація, у якій принципи двочленного іменування латиною запропонував шведський учений Карл Лінней. Включаючи до складу експедицій у позаземні світи біологів або лікарів, письменники-фантасти можуть використовувати універсальні назви видів тварин шведського біолога. Так, у романі Г. Мартинова «Сестра Венера» біолог – член місії на Венеру хоче назвати вид актиній у морі сусідньої планети «*Actinaria Ferrumus*». Станіслав Лем у «Зоряних щоденниках...» досить песимістично вказав місце людини в біологічному каталозі живих істот.

Письменники до самого опису неземних видів тварин можуть додавати й коментарі самих героїв або оповідача, який передає певну точку зору через слова і думки героїв. Так, наприклад, у романі «Стрибок у ніщо» О. Беляєв захоплюється фантазією природи, яка створює неочікувані та сповнені життя форми: «Казалось, не будет конца этому шествию, будто рожденному кошмарами ночи. Какая силища творческих замыслов природы! Сколько проб, экспериментов! Какая неистощимая фантазия в поисках лучших форм, наиболее приспособленных к существованию». У цих словах відчувається явне захоплення автора також і власною фантазією.

Про певні аспекти формування видів тварин в англо-американській науковій фантастиці писали відомі дослідники. У розвідці Д. Сувіна «Грамматика форм і критика факторів про еволюцію та її типи у науковій фантастиці» [Suvin 1973] розглянуто погляди Уелса на еволюцію та регрес у романі «Часоплав». Автор на часовій осі ілюструє зміну зацікавленості письменника різними періодами еволюції та істотами, що жили в певний час, зокрема помітне зменшення його інтересу до видів, які є порівняно давнішими та менш розвиненими в еволюційному ланцюжку. Ф. Джеймсон у книзі «Археологія майбутнього» присвятив один розділ чужому, невідомому тілу [Jameson 2005]. Неземним видам у творах російської фантастичної літератури присвячено нарис О. Тенякової [Тенякова 2007].

Письменники-фантасти відходять від уявлень еволюціоністів та біологів, які вивчають життя на Землі. Визнаючи можливість існування життя на інших планетах, вони в своїх уявленнях про нього все ж спираються на закони відомого їм світу. Незважаючи на відсутність даних про міжвидові гібриди, у фантастичній літературі описано багато схрещених створінь – живих і неживих, тварин і людей, тварин на різних стадіях еволюції, комах – нижчих і вищих, літаючих і водних істот і т. д. Еволюція та інволюція, змішання істот різних сту-

пенів розвитку в еволюційному ланцюжку цікавить авторів наукової фантастики. У їхній творчості передано фантазійні зміни ставлення людини до тварин, а також проекції людських позицій на вигаданих тварин.

На відміну від біологів та біохіміків, письменників-фантастів не турбує життя на Землі. Їх більше цікавлять інші світи та контакти між людьми і неземними створіннями. Відсутність свідчень про інші види та форми життя для письменників не є недоліком, а навпаки, – перевагою, бо це дозволяє їм вільно домислювати та вигадувати еволюцію в позаземних світах, відмінну або певною мірою відмінну від такого ж процесу на Землі.

У зображенні неземних видів із ознаками тварин зустрічаємо цілу низку перехідних форм між людьми та тваринами. Як живі створіння, що в своєму еволюційному розвитку на Землі стоять нижче за людину, тварини в науковій фантастичній літературі про позаземні світи не обов'язково повинні займати тільки нижчі щаблі. Уявляючи результати гаданої еволюції, письменники-фантасти можуть наділяти фантастичних тварин властивостями, яких земні тварини не мають. Таким чином вони піднімаються на дещо вищий рівень, ніж види, які служили письменникам зразками при створенні нових істот. Ситуація зі зміненими можливостями може запропонувати й інші механізми співіснування або володарювання в позаземних світах. Існування розуму – це те, що найчастіше виділяється як розрізнявальна ознака між людиною та твариною. У прозі слов'янських авторів космічні мандрівники порівнюють відомих тварин з тими створіннями, що зустрілися їм на інших планетах, виділяють риси їхньої спорідненості та неспорідненості.

Види неземних тварин можуть мати інші, ніж у їхніх земних родичів, властивості. За такого підходу зовнішній вигляд є недостатнім показником еволюційного розвитку – він оманливий, бо може викликати хибні аналогії, основою яких є люд-

ські знання про живий світ на Землі. «Тварини» з інших планет можуть бути значно розвиненішими й сильнішими, ніж земні тварини, і порівнюватися з людиною з її силою та можливостями. Вони можуть мати відчуття в діапазонах, невідомих на Землі (наприклад, на хвилях дуже високих частот). З огляду на це вони повинні мати й відповідні органи.

Однакові та подібні істоти з позиції розвитку видів в астробіології можуть сприйматися по-різному. З погляду оповідних стратегій, воля автора – чи варто вдаватися до розлогих наукових роз'яснень. Деякі письменники не бажають пояснювати логіку еволюції в описі створінь, у той час як інші намагаються науково, через думки членів екіпажів космічних кораблів, які мають знання з біології, обґрунтувати форми життя, що трапляються на їхньому шляху.

Так, О. Беляєв у своєму романі «Стрибок у ніщо» порівнює історію Землі з історією Венери та, спираючись на те, що розвиток життя на Венері відстає від життя на Землі, визначає навіть точний період, коли на Венеру можуть полетіти перші люди. Письменник зображує геологічні та біологічні еволюційні риси земного Карбону – багатство сировини й енергії та велику кількість різноманітних гігантських тварин. Опис життя на Венері не є копією геологічної епохи Карбону на Землі, бо письменник вигадує неіснуючі в той час види, але, очевидно, він визначає для себе таку ідею як загальну межу епохи. У романі про Венеру також знаходимо описи тамтешнього живого світу. У творі українського письменника В. Владка «Аргонавти всесвіту» Ван Лун здивовано запитує Сокола, чому на Венері немає тварин юрського періоду ігуалодона та мегалозавра, натомість з'являються лише комарі й павуки.

Як відомо, види живих істот можуть з'являтися внаслідок природної еволюції, а також схрещення різних видів, усунення, посилення або створення певних генетичних властивостей істот. Тема генної інженерії розвинута в романі «Ворог невідомо-

мий» В. Васильєва, в якому вороги людей на фабричному конвеєрі створюють кілька різних видів створінь з метою підкорення Землі, як підкорено багато інших планет у космосі.

Картина видів тварин з інших планет змінювалася в літературі протягом ХХ століття під впливом поширення астрономічних та астробіологічних знань, а також загальноприйнятих уявлень у науковій фантастиці. У творах слов'янських авторів першої половини ХХ ст. з'являються людиноподібні створіння, яким «прищеплюються» органи тварин. Так, герої роману Беляєва, прибувши на Венеру, виявили схожість живих істот із земними видами періоду Карбонів. За їхніми словами, Венера – молода планета, на якій вирує життя, так само як це було в Карбоні на Землі. Письменник спирається на теорію еволюції та в кількох епізодах пов'язує види «тварин» на Венері з відповідними земними видами. До середини століття, доки ще існувала віра в те, що Венера й Марс могли бути заселені живими істотами, популярними були описи різноманітного тваринного світу на найближчих планетах Сонячної системи. У другій половині століття у творах письменників-фантастів зменшується кількість людських рис твариноподібних видів, як наслідок – домінують виразно тваринні види, що походять з інших планетарних систем.

Різне бачення еволюції позначилося й на проблемі того, як пов'язати наявність складної будови тіла та існування розуму. Питання того, чи створіння на низькому рівні організації тіла з нерозвиненою спеціалізацією певних органів можуть мати високу розумову активність та великі функціональні можливості, відбивається й на фікціональних уявленнях у творах наукової фантастики. Деякі автори-фантасти вважають це можливим і таким чином моделюють високий статус тілесно нерозвинених істот у космосі.

Не маючи жодного уявлення про розміри неземних тварин, письменники можуть зображувати їх як дуже малими,

так і дуже великими створіннями. Надзвичайно малі організми могли б бути гостями земного світу, і люди цього навіть не усвідомлюють.

У романі І. Єфремова «Туманність Андромеди» люди створюють хімічне й фізичне середовище, схоже на умови на планеті Залізного сонця. Використовуючи механічну руку, вони досліджують фантастичних істот – двох чорних медуз. Їх вдається оживити, що відкриває шлях до врятування постраждалого астронавігатора Нізи. С. Лук'яненко у романі «Зірки – холодні іграшки» зображує амебоподібних куляків, байдужих до смерті. Істота, здатна копіювати й наслідувати форми будь-якого створіння, витримувати будь-яку небезпеку, входить у тіло Петра Хрумова, імітуючи його генетичний склад. Вони вирушають у небезпечну авантюрну подорож, яка має змінити взаємовідношення видів у космосі.

Неземних комахоподібних створінь письменники-фантасти зображують звичайно небезпечнішими та більшими за розмірами порівняно із земними комахами. Ці істоти настільки великі, що стають смертельно небезпечними. Припускається, що їхній розмір є наслідком еволюції, рідше – мутації земних комах. Ознаки, що об'єднують їх із земними комахами, – це чисельність, твердий непробивний панцир, органи нападу – клішні, жала, рильця, іноді – здатність літати. Істоти з елементами комах також можуть набувати форм інших тварин. Неземні види у вигляді комах часто є розумними – на відміну від земних комах.

О. Толстой, описуючи тваринний світ Марса в романі «Аеліта», показав зустріч інженера Лося та його супутника Гусева з велетенськими павуками, що мали темне масне тіло, вкрите рідкими смугами. О. Беляєв у творі «Стрибок у ніщо» описує гігантських комах на Венері. Коли «останні могікани», люди, що втекли із Землі від майбутньої перемоги комунізму, шукають сховище для ночівлі, вони відкривають печери,

наповнені життям: «Тараканы с добрую овцу. Многоножки со сплюсненными, как у змей, головами и с клешнями, горбатые пауки, четырехногие прыгуны, желтые, как янтарь, прозрачные, с глазами, как у рыб-телескопов, змеи... Вылезли крупные гады, расползлись по соседним пещерам, потом поползла мелочь». У пралісі люди наштовхуються на велетенських павуків: «Паутина была так крепка, что ее приходилось разрезать ножом. Курьезные мясистые насекомые величиною с гуся, запутавшиеся в паучьих сетях, бились и визжали, как поросята».

У цілій галереї дивних істот у романі «Люди як боги» (част. 2) С. Снегова з'являються павукоподібні створіння, подібні до сарани. В. Владко в романі «Аргонавти всесвіту» описує, як на Венері гігантська бабка схопила Ван Луна. В оповіданні «Випадок на Омі» Д. Біленкін зображує *стратопавука*, що хоче напасти на поранену людину. Небезпечні істоти *павукокаракатиці* у «Планеті відчаю» М. Наумової мають захисний панцир, довгі й сильні щупальця, якими хапають жертву, кислоту замість крові, жажливі щелепи з кількома рядами зубів, схожих на акулячі. Захопивши людину, це чудовисько спеціальним органом уводить її через рота власний ембріон. Після цього людина не помирає, але й не живе, бо істоти зліплюють її в масу напівмертвої людської плоті. У романі «Ворог невідомий» В. Васильєва, де розповідається про агресію п'яти видів фантастичних створінь, спрямовану на Землю, з'являються *хризаліди*, які перед смертю вприскують у тіло людини ембріон, що миттєво розвивається й виростає в іншого хризаліда. У романі С. Лема «Непереможні» зображено роботів, також улаштованих за принципом комах.

Хоча змії і представлені у фантастиці, можна було б чекати ширшого їх охоплення з огляду на страх людей перед цими істотами. О. Волков («Чужі», 1928) описує істот з людиноподібним тулубом та зміїною головою. В оповіданні Л. Кленча «З глибини Всесвіту» з велетенського літального апарата

у формі метеора з'являються неземні істоти величезного зросту, наче кентаври, що не мають скелета, а їхнє тіло вкрите лускою, як у змії. Ці плазуни мають риси й інших видів – вони дихають через два прорізи, дещо схожі на зябра, а також мають хобот. У них відсутні губи та язик, вони мають чотири пальці. На Венері О. Беляєва венеріанська черепаха має вигляд каменя, а з її панцира з'являється бичача голова на шії, завширшки з ногу слона. Г. Мартинов у романі «220 днів на зорельоті» описує марсіанську трьохметрову ящірку з трьома парами ніг та величезною пащею з кількома рядами трикутних зубів, яка може стрибати на десять метрів. С. Лук'яненко в романі «Зірки – холодні іграшки» описує дивовижних ящіркоподібних істот, які можуть здійснювати стрибки в космічному просторі зі швидкістю, вищою за швидкість світла. На противагу еволюції на Землі, де ящірки – відсталий вид, у романі Лук'яненка вони дуже розвинені.

Український письменник В. Владко в романі «Аргонавти всесвіту» так описує ракоподібну істоту: «Її передня половина, коричнева й блискуча, була схожа на величезного рака. Довгі тонкі вуса-щупальця хаотично звивалися у повітрі. Блискучі чорні очі оберталися на всі боки. Вони були розташовані у заглибленнях твердого панцира, що вкривав голову і всю передню частину тіла тварини. Панцир з головою рака – ось на що була схожа ця дивна істота». В оповіданні О. Волкова «Чужі» неземні створіння, що з'являються на Землі, на перший погляд схожі на людей, але в них рот і лапи – жаб'ячі, голова – зміїна, з величезними очима. Г. Мартинов, радянський класик наукової фантастики, у зображенні життя на Венері в романі «Сестра Землі» видумав черепах із червоними панцирами та малими трикутними головами, які стоять вертикально. Ці створіння захоплюють частину екіпажу й відводять у підземелля під озером.

У творі О. Беляєва «Стрибок у ніщо» люди, які вперше потрапляють на Венеру, чують квакання жаб, але ба-

чать, що це летить зграя перелітних птахів. Вони стикаються з «літаючими динями», «птахами-аеронавтами», які не мають крил, натомість за допомогою газу регулюють висоту польоту, рухаючись повітряними потоками. О. Поліщук зображує кажанів у творі «Зіркова людина». С. Снегов («Люди як боги») змальовує сотні різнокольорових пегасів, крилатого змія, що вивергає полум'я. Про «літаючі види» неземних істот ідеться в творах В. Васильєва та С. Лема.

Болгарський письменник Павел Вежинов у романі «Загибель Аякса» описує велику експедицію двокілометрового корабля Аякс на Сигму Кассіопеї. Коли вони дістаються Регіни і здійснюють там посадку, то виявляють риб, моржів, гігантського ведмедя та людей, що його бояться.

Отже, автори творів наукової фантастики показують зв'язок тваринних форм неземного походження зі світом земних тварин. Не знаючи інших живих форм поза Землею, письменники своєю фантазією компенсують це незнання, а види тварин інших світів визначають переважно на основі відмінностей із земними тваринами. У творах наукової фантастики кінця ХХ ст. розвиненість тваринних видів не пов'язується з подібністю їх до людини. У них описуються види, які схожі з деякими земними тваринами, і за своїми ознаками є більш розвиненими, ніж люди. Наприкінці століття після роботи зондів на Венері й Марсі стає відомо, що умови на близьких планетах непридатні для розвитку життя. Через це всі живі види переміщені письменниками-фантастами за межі Сонячної системи, що дає сучасному читачеві можливість повірити в зображуване у їхніх творах.

Наукові припущення щодо того, що форми розвиненого життя в космосі можуть мати іншу біологічну основу, а також що небезпеку для людського світу становлять не лише істоти, які перевершують інтелектуальний потенціал людини, з'являються у другій половині ХХ ст., зокрема в науковій

фантастиці з елементами літератури жахів. В аналізованих нами текстах письменники ставили під сумнів «гуманність» людей через надмірну жорстокість їх стосовно тварин (інженер у С. Лема, герої оповідань Біленкіна). Крім цього, з'являється зворотна перспектива – заміна ролей, унаслідок якої людина опиняється на місці піддослідної тварини, над якою експериментують неземні створіння.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – М., 1965.

Тенякова О. Внеземные цивилизации в зеркале русской фантастики // Русская фантастика на перекрестье эпох и культур: Материалы Междунар. науч. конф. 21–23 марта 2006 года. – М., 2007. – С. 424–433.

Jameson F. Archeology of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fiction. – London., 2005.

Кајзер В. (Kaiser Wolfgang). Гротескно у сликарству и песништву. – Нови Сад, 2004.

Suvin D. Gramatika oblika i kritika činjenica. Vremeplov kao strukturalni metod za naučnu fantastiku // Savremenik. – 1973. – N 3. – S. 219–233.

В статье рассматриваются образы неземных животных в произведениях русской, польской и болгарской научно-фантастической литературы.

Ключевые слова: научная фантастика, славянские литературы, неземные животные, названия, образы, гротеск.